

INANC yaxud ZƏKA

Ələddin Məlikov

Mən o elmə heyranam ki, kim olmağımı, nəyi və necə istəməyimi, hansı səmtə, necə getməyimi mənə öyrətsin.

Bildiyimiz kimi öz predmet və predikatı arasında spesifik münasibəti olan cümlələrə Etik cümlələr deyilir. Etik bir cümlə öz subyektı və predikatı sahəsində olan xüsusiyyətlərə görə qeyri etik cümlələrdən seçilir. Etik cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri aşağıda qeyd edəcəyimiz 10 anlayışdan birini öz predikatında yerləşdirsin:

- 1- yaxşılıq.
- 2- pislilik.
- 3- düzgün.
- 4- səhv.
- 5- lazımlı.
- 6- lazımsız.
- 7- vəzifə.
- 8- məsuliyyət.
- 9- fəzilət.
- 10- rəzilət.

Aydındır ki bunlar iradəli və ixtiyarlı şəkildə insandan baş verən təqdirdə etik hesab edirlər. Bildiyimiz kimi iradəli olmaq ixtiyarlı olmaqdan fərqlidir. Çünki mümkündür bir iş həm iradəli və həm ixtiyarlı, iradəli lakin qeyri ixtiyarlı, ixtiyarlı amma qeyri iradəli və yaxud nə ixtiyarlı və nə iradəli olsun. Ümumiyyətlə etik cümlələrin subyektı ixtiyarlı, iradəli insan əməli olmalıdır. Onun predikatı isə qeyd etdiyimiz 10 anlayışdan biri olmalıdır. İxtiyarlı, iradəli insan əməlləri 2 hissədən ibarətdir:

- 1- Xarici əməllər.
- 2- Daxili niyyətlər.

Buna əsasən əxlaq və etika təkcə insanların maddi cisimlərini əhatə etmir. Əksinə bəşərin daxili aləmini və ruhlarını da əhatə edir.

İnsanların ruhi duyğularından bir hissəsi düşüncəyə, inama, şüura, idraka və sairə aiddir. Qeyd olunanların hamısı insanların daxili aləmlərinin bir hissəsidir. Əxlaqın isə bunların hamısında deməyə sözü var; yəni bunların hamısında əxlaqi cəhətdən əmr və nəhylər var. Bu məsələyə ilk diqqət yetirən mütəfəkkir Keliforddur.¹ O görkəmli riyaziyyatçı və ingilisdilli mütəfəkkirdir. O “inam etikası”² adlı kitabında əxlaqın inama olan münasibətini araşdırır. Əlbəttə adı çəkilən kitab sonralar daha çox şöhrət qazanmışdır. O kitabın şöhrət qazanmasının əsas amillərindən biri Amerikalı məşhur filosof və psixoloq Uilyam Cemsin o nəzəriyyə və fərziyyələri geniş şəkildə araşdırması olmuşdur. Əlbəttə unutmamalıyıq ki Uilyam Cems Kelifordun bəzi fərziyyələri ilə razılaşmırdı. Uilyam Cems özünün İnama dikilmiş iradə ünvanlı kitabında Kelifordun bəzi nəzəriyyələrini təyid edirdi. O yazırdı əxlaqi nöqtəyi nəzərdən bizim hər bir əqidəyə inanmağa haqqımız yoxdur. İnsanların daşdığı ünvanlar qədər vəzifə və məsuliyyətləri var. Məs: Hər bir insan müxtəlif cəhətlərdən müxtəlif ünvanlar daşıyır, bir cəhətdən atadır, digər bir cəhətdən oğul, başqa bir nəzərdən isə həmin şəxs müdirdir. Hər bir ünvanın spesifik məsuliyyətləri və təklifləri var. O deyirdi qeyd olunan və olunmayan ünvanlardan başqa bir ünvan bütün insanları əhatə edir. O da bundan ibarətdir ki insanlar düşüncə və təfəkkürə malikdirlər. Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, insanlar düşüncəli və mütəfəkkir yarandıqları üçün etik məsuliyyətlər daşıyırlar. Uilyam Cems bu növ məsuliyyəti **zəka və inam** məsuliyyəti adlandırırdı. Əlbəttə Uilyam Cemsdən sonra bu məsələ bir çox filosofların və psixoloqların diqqət mərkəzinə çevirildi. Epistemoloqların diqqətini isə 19-cu əsrin 80-cı illərindən sonra özünə cəlb etdi. Onlar deyirdilər insanlar idrak və şüur aləmində də etik qayda qanunlara riayət etməlidirlər. Deməli “mərifət dünyasında etikaya yer yoxdur” ifadəsi düzgün deyil. Mərifət aləmi də, insanların ruhi sahələrindən bir sahədir. İnsanlar iradəli və ixtiyarlı şəkildə şüurlu və düşüncəli olduqları üçün etikaya riayət etməlidirlər. Bu

¹ - W.K.Clifford (1845-1879)

² - The Ethics of Belief

inama olan məsuliyyətli borcdur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, etika şüur, düşüncə, əqidə və elm sahəsində göstərişlərə malikdir. Əxlaq deyir ki, məntiqdə olan hər bir qaydanı və transsendental düşüncə adlı yeni elmin qaydalarına riayət etmək hər bir mütəfəkkirin borcudur. Yəni məntiqə əsaslanan bir qaydanı riayət etmədikdə, məntiqi bir qaydanı nəqz etməkdən əlavə, etik bir cinayətə də düçar olmuşuq. Nəticədə bu növ hallarda həm məntiqi xərayə və həm əxlaqi səhvə varırıq. Belə vəziyyətlərdə mütəfəkkir bəşəriyyətin bilik inkişafına mane olmaqdan əlavə, özünün də çox dəyərli sayılan mənəvi inkişafının da qarşısını alır.

Lakin biz baxmalıyıq ki, bu növ xətalardan istifadə edirikmi? Təssüflər olsun ki yazıçılıq və mədəniyyət dünyasında, nəticə etibarı ilə alınan səhvlərin bir çoxu bu növ məntiqi xətalara aiddir. Amma bunu nəzərə alanda ki, bu növ səhvlərin bəzisi ağahlı şəkildə istifadə olunur, bəşərin bütün dəyərlərinə ehtiramsızlıq kimi nəticəyə gəlmək olar.

Dörd mərhələ

İnsanlar hər bir iddia, nəzəriyyə və fərziyyə ilə üzləşdikdə dörd mərhələni bir-birindən ayırmalıdırlar. Əgər bir şəxs iddia edərsəki, A-B dir, və bu əqidəni izhar edərsə, qarşısında olan şəxs dörd mövzunu araşdırmalı və onların hər tək-təkinin barəsində hökm etməlidir:

1- Düşünməliyik ki bu şəxsin A-B dir əqidəsinə yiyələnməsinə hansı amillər səbəb olub. Yəni insan daxilində və şüurunda olan əqidənin səbəbləri mərhələsini araşdırmalıyıq. Bu səbəblərdən biri sübut və argumentdir. Yəni A-B dirə sübutu olduğu üçün inanır. Əlbəttə bu növ məsələlər sosiologiyada və psixologiyada, psixikanın inkişafı və şəxsiyyətin psixi xassələri bölməsində təfərrüatı ilə bəhs olunur.

2- İkinci mərhələ bundan ibarətdir ki, bu şəxsin öz əqidəsinə digərlərilə bölüşdürməsinə hansı amillər səbəb olub. Çünki insan şüurunda minlərcə müxtəlif əqidələr var. Lakin insan onların hamısını izhar etmir. Baxmalıyıq ki hansı amillər bəis olub insan bu əqidəsinə gizlətməsin, onu izhar etsin.

3- A-B dir cümləsini hər hansı sübutla izhar edən şəxs və hər hansı səbəbdən onun şüurunda tapılan bu inama baxmayaraq, diqqətimizi onun həqiqətə uyğun olub – olmamasına və ya düzgün və səhv olub - olmamasına yönəltməliyik. Diqqət etsək görərik ki öncə qeyd etdiyimiz iki mərhələ inam ilə ona inananın əlaqəsini araşdırırdı. Bu mərhələ isə inanc ilə reallıq və xarici aləm arasındakı münasibətə aydınlıq gətirir. Yəni bu mərhələdə məsələyə tam obyektiv yanaşmalıyıq.

4- Bu mərhələdə hər bir inancın düz və yalan olmasına baxmayaraq, diqqət etməliyik ki bu inanca etiqad bağlayan hər hansı bir şəxsə nə kimi nəticələr bağışlamışdır və ya hansısa bir cəmiyyət bu əqidəyə inanarsa, bu inanca görə ictimaiyyətdə hansı dəyişikliklər meydana çıxar. Yəni məsələyə nəticə etibarı ilə yanaşmalıyıq. Diqqət etməliyik ki bu inanca inanan bir şəxs ilə inanmayan bir kəs arasında fərq varmı? Başqa sözlə desək buna inanan həyatda ruhi və psixi cəhətdən daha sağlam yaşayırmı? Müqəddəs kitabımız Quranda belə bir ayə var :

«ولقد جئتمونا فرادى كما خلقناكم اول مرة»

“Siz bizim hüzzurumuza ilk dəfə sizi yaratdığımız kimi tək-tənha, gəlmisiniz”. Bu ayəyə bir dəfə 3-cü mərhələ gözündən baxmalıyıq, digər dəfə isə təkə, köməksiz, dostsuz, qohumsuz və yavərsiz şəkildə, Allahın qarşısına gedəcəyəm inancına əqidəsi olan bir insanın nəzərindən araşdırmalıyıq ki, bu inanc həmin şəxsin ruhunda, fərdi və ictimayi həyatında müsbət rol oynayır yoxsa mənfi nəticələrlə özünü büruzə verir? Deməli hər hansı inancın və etiqadın fərdi və ictimayi perspektivlərini tədqiq etmək dördüncü mərhələyə aiddir. Adətən sosioloq və politoloqlar bu mərhələyə daha ciddi yanaşırlar.

Bu dörd mərhələni bir-birindən ayırmaq ona görə zəruri satılır ki, bu mərhələlərin hər birində mövqeyimizi müəyyənləşdirməklə digər mərhələdə nəticə ala bilmərik. Belə düşünülməməlidir ki, bir mərhələdə təklifimizi təyin etməklə digər mərhələlərdə təklifimiz aydın olacaq. Çünki bu mərhələlərin bir-birilə sıx əlaqəsi yoxdur. Qeyd olunan dörd mərhələ arasında heyrtləndirici bir müstəqillik var. Əlbəttə bu mərhələlər tam şəkildə bir-birilə əlaqəsiz deyillər. Ziyahılar,

mütəfəkkirlər və yazıçılar hər bir nəzəriyyə və fərziyyə ilə üzləşdikdə, bu dörd mərhələdən 3-cü mərhələyə daha çox diqqət etməlidirlər. Bir çox hallarda rast gəlirik ki, bir şəxs digərilə dialoqda 3- cü mərhələdə olduğunu izhar edir. Amma digər mərhələlərə yönəlir. Əgər bu yönəlmə agahlı şəkildə olarsa, həmin şəxs əxlaqi xətaya da varır. Adətən qeyd olunanlara nəzər saldıqda görürük ki, şəxs mövzunun düz və səhv olmasını aydınlaşdırmaq istəyir. Amma 1-2 və ya 4-cü mərhələyə yürüyür. Bu yürümə və yönəlmə bəşəriyyətin düşüncə tərzinin böyük zərərlərindən biridir. Əgər belə bir məsələ iradəli şəkildə edilərsə, şəxsin qaranlıq və zülmətli daxilinin göstəricisidir.

Haqq və batilin meyarı

Üçüncü mərhələ haqq və batil mərhələsidir. Uilyam Cems inama bağlanan iradə kitabında zəka və inam məsuliyyətlərindən söz açır. O inam bölməsində ehtiyat ünvanlı fəslə çox dəqiq məsələlərə toxunmuşdur. O yazırdı əməl mərhələsində ehtiyat olduğu kimi, əxlaqi cəhətdən inam mərhələsində də ehtiyat olmalıdır. Cems soruşurdu düşüncəli insan olduğumuz üçün bizim nə kimi məsuliyyətimiz var? O bu məsələni 2 ehtimalla cavablandırırdı:

Birinci ehtimal: düşüncəli bir mövcudun məsuliyyəti öz elmi davranışında heç bir düz məsələni fəvqə verməməydən ibarətdir. Elə davranmalıdır ki, həqiqətə uyğun və düzgün düşüncələr onun şüurunda formalaşsın. Belə olan təqdirdə həm düzlüyünə sübutumuz olan əqidələri və həm düz və səhvliyinə sübutumuz olmayan əqidələri qəbul etməliyik.

İkinci ehtimal: heç bir səhv inam və yalan fikir insanların şüurunda formalaşmasın. Belə olan təqdirdə yalnız düzlüyünə sübutumuz olan əqidələri qəbul etməliyik. Lakin düzlüyünə və səhvliyinə sübutumuz olmayan əqidələri rədd etməliyik. Çünki səhv olma ehtimalı mümkündür. Əgər onları rədd etməsək, düzgün olmayan düşüncələr də şüurumuzda formalaşa bilər. Qeyd olunan ehtimaldan belə nəticə almaq olar ki, zəka və inam məsuliyyəti düzgün inancları qəbul

etməkdən əlavə isbatsız əqidələri də qəbul etməki tələb edir, çünki düzgün olmasının azda olsa ehtimalı var.

Baxmayaraq ki, onu təsdiq edəcək şəkildə bir sübutumuz yoxdur. Lakin burada zəkanın qarşımıza qoyduğu başqa bir məsələ bundan ibarətdir ki, səhv bir inancı şüurumuza yol verməyəkdir. Belə təqdirdə sübutsuz inanclarıda rədd etməliyik. Çünki ehtiyat budur ki, həmin qəbul etdiyimiz sübutsuz inancın həqiqətə uyğun olmaması ehtimalı var. Uilyam Cems yazırdı ki, zəkanın məsuliyyəti, bu iki ehtimalı birləşdirməkdir. Yəni etik vəzifəmiz budur ki, ilk növbədə heç bir düzgün inancı əldən verməyəkdir. Sonrakı mərhələdə isə heç bir yabançı inamı şüurumuza gətirməyəkdir. Nəticədə bu iki vəziyyəti sintezləşdirmək problemdir. Məhz elə buna görə Uilyam Cemsin özü də təsdiq edir ki bəşəriyyətin inancları arasında çox az bir hissənin sübutu var, qalanı isə sübutsuzdur. Məhz buna görə, o həm sübutu olan və həm əsalandırılı bilməyən etiqadlar hüququnu əsaslandırır. Lakin Uilyam Cems bu nəticəyə gəlir ki insan sübutsuz inanc və əqidələri nə qəbul və nə rədd etməlidir. Onlar barəsində ancaq araşdırma aparmalıdır. Onlar barədə tədqiq etmədən öncə onlar haqqda qəzavət etməməliyik, yəni mütləq şəkildə sükut etməliyik. Bu sükut yalnız izhar mərhələsində deyil, əməl mərtəbəsində də zəruridir. İnsan sübutu olmadığı bir əqidəni həm izhar etməməli və həm elə bir əməl göstərməməlidir ki, digərləri onun barəsində onun həmin əqidəyə inandığını düşünsünlər. Əlbəttə bu söz insan azadlığını məhdudlaşdırmaq demək deyil, əksinə ona əxlaqi bir qeyd artırmaqdır. Çünki etikada hər şəxsə söz azadlığı icazəsi verilmir, bəlkə öz əqidəsinə sübutu olan şəxsə izhar etmə və söz azadlığı icazəsi verilir. Etikada söz azadlığı, hər şəxsin sözü üçün sübutu varsa, o sözü izhar etmək haqqı var, dərəcəsinə qədər müdafiə olunur. Onun əqidəsinin sübutları zəifdir deyə həmin şəxsə söz azadlığı verilməsin, fikri çox məntiqsiz düşüncədir. Çünki onun sübutlarının zəif olduğunu aydınlaşdırmaq üçün, həmin şəxs sübutlarını izhar etməlidir. Digər tərəfdən isə qarşı qrupda da ifrata varmaq mümkündür. Onlar belə hallarda deyirlər söz azadlığı hər şəxsin hər sözü ifadə etmək

haqqından ibarətdir. Əlbəttə aydındır ki bu əxlaqi cəhətdən müdafiə oluna bilməz. Etik cəhətdən əhəmiyyətli məsələ budur ki, onun sübutları istər zəif olsun istər qanədici qarşı tərəfdən bizim əqidəyə uyğun rəftar etməyi gözləməməliyik. Yəni əgər bir şəxs ya isbatı olmadan ya sübut ilə bir etiqada inanarsa, hətta onun sübutu məntiqi cəhətdən rədd edilərsə belə, intizarımız olmamalıdır o bizim əqidəyə uyğun davransın. Çünki bu məntiq və etikaya uyğun intizar deyil. Zira, hər bir şəxs bir əqidəyə vararsa və onun üçün qüvvətli sübutu olmazsa, və onun rəddi üçün dəlil tapılarsa, həmin əqidəyə əməl etmək üçün lazımı şərt mövcuddur, lakin təkə kifayət edici şərt yoxdur. Filosoflar yaxşı demişlər: Hər vaxt sübut və isbat etmək aradan qaldırılsa, onun yəinə döyüş zorakarlıq və xuliqanlıq gələr. B. Rassel demişkən: Əgər mən istəyirəmsə digərləri mən istədiyim formada həyat sürsünlər, ilk növbədə mənim meylimə uyğun davranmalıdırlar. Bunun üçün mən digərləri ilə üzləşdikdə inandırıcı qüvvələrdən istifadə etməliyəm. Məsələn: inandırmağım ki A-B dir. Sonrakı mərhələdə onlarda inandırıcı qüvvələri formalaşdırmaq üçün sübut və dəlillərdən istifadə etməliyəm. İctimaiyyətdə inandırıcı qüvvələri işə saldıqda kütlənin bir çox hissəsi inanacaqlar. Nəticədə istənilən şəkildə davranacaqlar. Təkcə cəmiyyətin az bir hissəsində mümkündür effekt verməsin. Bu qrup üçün həvəsləndirici qüvvələrdən istifadə etməliyik. Bu həmin qüvvədir ki, Musəlman mütəfəkkirləri ondan LÜTF qaydası ilə yad edirlər. Həvəsləndirici qüvvələr o deməkdir ki, ictimaiyyətdə elə şərait hazırlayaq ki, kütlə özü-özünə onlara əməl etsin. Lakin daha çox az adam olacaq ki, həvəsləndirici qüvvələr də onlarda effekt verməyəcək. Bu mərhələdə isə bu növ insanlar üçün cərimə, zindan və s kimi saxlayıcı qüvvələrdən istifadə etmək lazımdır. Əxlaq bu tərtiblə qabaqa getməyi məsləhət görür. Yəni ilk növbədə inandırıcı qüvvələrdən sonra həvəsləndirici və daha sonra isə saxlayıcı qüvvələrdən istifadə etmək. Düşüncə aləmində əhəmiyyətli məsələlərdən ən önəmlisi budur ki, təfəkkürün zaman və məkanı yoxdur. Düşüncə ya keçmişdə düşünüldü, ya hazırda düşünülür. Belə hallarda köhnə və yeni

düşüncə tərzlərindən söhbət gedir. Bəzi vaxtlar isə şərq və qərb təfəkkürü ifadələrinə rast gəlirik. Aydınır ki təfəkkürü köhnə və yeniyə bölməklə ona zaman bağışlamaq və düşüncəni şərq və qərbə bölməklə ona məkan vermək demək deyil. Burada mühüm məsələ budur ki, hər hansı təfəkkür və ideyanı qəbul etmək istədikdə onun əski və yeni və ya şərqli və qərbli olmasına diqqət yetirməzdən öncə onun haqqı və ya batili təmsil edib etməməsinə nəzər salmaq. Yəni təfəkkür, düşüncə və ideyanın meydana gəlmə, zaman və məkanını onun sübut və dəlili yerində oturtmayaq.